

ÇİNGİZ ADI HAKKINDA

Osman Turan (Ankara)

Timuçin [1] kuvvetli Naymanları yendikten sonra artık Mogolistan'a hâkim olmuş bir vaziyette idi. 1206 da, bars yılında, [2] topladığı büyük kurultay'da Çingiz adını aldığı bütün kaynaklarca sabittir. Timuçin'in Mogolistandaki muvaffakiyetleri üzerine toplanan bir kurultay tarafından verilen böyle bir ad veya unvanın alelâde bir ad veya unvan olamayacağı aşikârdır. Bundan dolayı mezkûr ismin menşe ve istikakı hakkında ilmi ve âmiyane olmak üzere bir takım izahlar ileri sürülmüştür.

«Çin kaynaklarına göre, Timuçin 1206 kurultayın'da imparator unvanını almıştı. Hakikatte Kin İmparatorluğunu yıktıktan sonra da o kendini, göçebelerin imparatoru telâkki etmiş, Çin İmparatoru telâkki etmemişti. Çingiz'in çağdaşı çinli Meng-hung, Çingiz adını çince *T'ien-tze'nin* (Semanın oğlu) bir transkripsiyonu olarak görür. Diğer bir çince üretim (*étymologie*) de bunu *Chingsze* (mükemmel cengâver) ile izah eder. Mogol an'anesi Çingiz Khan adının ne zaman alındığı ve tam manasının ne olduğu hakkında bir şey söylemez» [3].

Mogol devrinin en eski ve mühim kaynaklarından olan *Cihan-küşa* bu adın verilmesi hakkında şu malûmatı kaydetmektedir :

[1] Yesukey'in oğluna bu adı vermesi, Tatarların başbuğu Timuçin'i yenmesi dolayısıyledir. Daha Rubruquis, Hayton ve İbn Batuta'danberi Çingize *Demirci* gibi bir lâkabın verilmesi, herhalde, Timuçin'in türkçe Timürçi'ye benzemesi neticesidir [A. J. H. Charignon, Marcopolo I. P. 170] denilmekte ise de Prof. Z. Velidi Togan Çin ve Cüzcâni, İbn ül Ethir, Nesevi gibi İslâm kaynaklarına istinaden Timürçi lakabının ona, demircilikle iştiğal etmiş olan Tokuz Oğuzlara mensup elması dolayısıyla intikal etmiş olacağı fikrindedir [*Mogollar Çingiz ve Türkler*, s. 16 İstanbul, 1941].

[2] Burada geçen hayvan takvimi dolayısıyla bizim «*Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*» adlı eserimize bakınız. Şecere-i Türk Çingiz'in han ilân edilmesini H. 599 senesi domuz yılına vazeder. Halbuki bu yıl diğer kaynaklarda Vang Han'ı mağlûp ettiği yıl olarak verilir. ihtimal bundan dolayı R. Nur hanlık ilânını nazarı itibara alarak 599 domuz yılı yanına 1206 milâdsini koymuştur ki hakikatte bu yıl bars yılıdır (s. 81).

[3] Encyclopedie de l'İslam, *Çingiz-Khan* maddesi (W. Barthold).

«Muteber Mogollardan işittim, ki şiddetli bir kışta çıplak olarak bir kaç gün kırlara gidip gelen bir şahıs vardı, derdi ki: «Tanrı ile konuştum, buyurdu ki» bütün yer yüzünü Timuçin ve oğullarına verdim ve ona Çingiz Khan adını koydum» bu adama Teb Tengri تېنگرى derlerdi [4]. *Cihanküşa* bize adın menşee ve manası hakkında bir şey söylemez. Aynı meseleye birkaç yerde, temas eden *Câmî' üt Tevârikh* diyor ki: «Bars yılında, Hicrî 602 senesi ilk baharında, toplanan büyük kurultayda Çingiz Han tahta oturdu. Mogolların Teb Tangrı lâkabını verdikleri Menglik İcike منگلك ايجكه nin oğlu Kökçe gaipen ve istikbalden haber verirdi. Göke çıktığından, Tanrı ile görüştüğünden bahsederdi. Daima Çingiz Hanın yanına gelir ve ona «Sen âlemin padişahı olacaksın!» derdi. Ona Çingiz Han lâkabını o verdi ve dedi ki «Tanrının buyruğu ile senin adın Çin olmalıdır». Mogolca *Çing* müstahkem demektir, *Çinggiz* bunun cem'idir. Bunun sebebi o zamanda Kara Hitayların büyük padişahları Kürhan lâkabını taşıyordu, ki *Kür'*ün mânâsı da müstahkemdir. Öyle ki padişah büyük olmasa ona Kürhan demezlerdi. Mogolcada da Çinggiz hemen aynı mânâyı haizdir, yalnız bir mübâlâğa farkı vardır ki bu farsça Şehinşah'a tekabül eder [5]. *Câmî'*

[4] (Cihanküşa I, 28). Eski Türklerde, meselâ Hiong-nu, Gök Türk ve Uygurlarda, Tuna Bulgarlarında olduğu gibi (*tengri leg tengride bolmış tengri yartmış*) Mogollarda da hakimiyetin menşee ilâhî (semâvî) olarak telâkki edilmektedir. Çingiz kendisini yer yüzünde tanrı vasıtasıyla tahta çıkmış ve bütün cihanın hükümdarı olarak telâkki eder. Hattâ papanın Karakorum'a gönderdiği elçiler İranda Baycu Noyan'a rasladıkları zaman Baycu onların maksatlarını anlamak isteyince onlar hıristiyanların reisi ve en büyük makamı olan Papa tarafından gönderildiklerini söylediler. Bundan kızan Mogolların Tanrının oğlu olan büyük Hanı bilip bilmediklerini sordular (Deguigne, *Türklerin Tarihi Umumîsi*, V. s. 206 Tercümesi). Çingiz adının da bir şaman vasıtasıyla tanrı tarafından verilmesi itikadı bu telâkkinin bir neticesidir. Gök Türk, Gök Mogol adlarındaki gök kelimesinin bu mânâ ile ilgili olarak (renk manasıyla değil) izah edilmek istendiği malûmdur.

[5] Varak. 33 b, 91 a. Bazı etimolojik araştırmalarda, ben - biz, sen - siz... gibi misallere dayanarak türkçede bir «z» cemi ekinin mevcut olacağı ve hattâ Oğuz'un *Ok+z* yani oklar demek olduğu hususundaki mütalealar malûm olduğu gibi *Câmî' üt Tevârikh*'in şu kaydı de burada kayde değer: قوم جنيس، واین شعبه از دوپسر: جرنه ليقوم اند ... یکی را نام کنند وچینه و دیگر را اولکمین کرده وچینس جمع چینه باشد و معنی این دونام (varak, 39 b). مذکور کړک تر وکړک ماده باشد وکسانې که از شعبه آن فرزندان باشند ایشارا جنيس کويند. Mogolcada «z» nin cemi eki olması ve Çing'in kuvetli manasına gelmesi hususunda söz mongolistlere aittir. Fakat umumiyetle halk istihaklarında olduğu gibi *Câmî' üt Tevârikh*'de de Gür Han, Kadir Han, Ong Han... gibi unvanların hemen aynı manalarla izah edilmesi etimolojinin âmiyane olduğunu ihsas ettiriyor.

üt Tevârikh diğer bir yerde evvelce Timuçin adını taşıyan Çingiz, Kerayit hükümdarı Ong Han'ı (Tuğrul) yendikten sonra ona büyük padişah manasında olan Çingiz dediler. Sonra Nayman padişahı Tayang Han'ı mağlûp ettikten sonra ona Teb Tangrı'nın vezettiği Çingiz Han lâkabını verdiler» [6] diyor. *Ravzat us Safâ* ve *Şecere-i Türk* gibi muahhar müelliflerin bu hususta verdikleri malûmat tamamiyle mezkûr kaynakların bir tekrından ibarettir.

Etimolojik bakımdan esassız gözüken bütün bu eski izahların semantik bakımdan bir hakikat ifade ettikleri kabul olunabilir. Zamanına göre az çok bir esası olan bu izahlar yanında çok âmiyane bir takım etimolojik izahlara da rasgelinir. Meselâ Enverî'nin rivayetine göre Çingiz'in bu adı almasının sebebi onun bir «cin» kızıdan doğması dolayısıyledir [7]. Klapproth'un naklettiği şu rivayet te aynı mahiyettedir: Timuçin Kerulen (Geroulé) nehri üzerinde Arula d'lar tarafından Khakan ilân edildi. Bir kuş çadırın önünde bulunan bir taş üstünde üç sabah tündü. Çingiz! Çingiz! diye bağırdıktan sonra uçtu: halk bunu semavî bir işaret olarak telâkki etti ve üçüncü gün Çingiz Kağan unvaniyle mutlak bir hükümdar olarak tanındı [8]. *Çingiz-nâme*'nin rivayeti de bu kabildendir: *Kördiler kim yulki yallıg gök-böri çıka geldi. Artıma karap Çingiz tiyip avaz birdi* [9].

Krause gibi muahhar tetkiklerde, bazı kaynaklardaki manaya uygun olarak, kelimeye «*Hanlar Hanı*» gibi bir mana verilmesi tarzındaki ilmî kıymeti olmıyan izahları tekrarlamak faydasızdır.

Vladimirtsov, «*Çingiz Han*» adlı kıymetli eserinde, Çingiz'in şamanlar tarafından tapılan nuranî bir ruh (Esprit de lumière) un adı olduğunu söylemektedir [10]. Filhakika Oranhalarda Çingiz Kezer Kayrahn [11] adlı bir tanrı olduğunu biliyoruz.

[6] Varak, 61 a. Topkapı yazması.

[7] اول فزيله يآد پس جتکز اولور اذتقاق پس آنوك جن فز اولر (*Düstürnâme*, s. 12),

[8] *Memoire relatif à l'Asie*, T. I, p. 182.

[9] *Bibliothèque National*, Suppl. turc. No: 143, varak 9 a, dan Abdülkadir, *Türkiyat*, II, s. 135.

[10] R. Grousset, *Empire des steppes*, p. 252 (37-38) den naklen.

[11] Tanrı Kayra Han'daki Kayra'nın türkçe Kadır kelimesinden geldiğini zannediyorum. İlig Han'lardan Kadır veya Kadhir Han adındaki hükümdar adıyla Çingiz ve Harezmsahlara mücadelesine sebep olan Kadır veya Gayır Han (İnalçık)ın adı bir asıldan görünüyor. P. Pelliot bunun türkçe kuvvet manasına geldiğini ve Katır kelimesinin de bu kuvvet mefhumu ile ilgili olduğunu söylüyor [T'oung Pao, 1930. I, 52.-53] ki *Câmi'üt Tevârikh*'in şu

ki onların itikadına göre gökteki Kezer, Çingiz ve Amursana adını taşıyan üç tanrıdan en kudretlisi Çingizdir [12], ki Vladimirtsof'un izahına uymaktadır. Çingiz gibi, XVI cı asırda Kalmıkların başbuğu olan Amursana'nın birer tarihi şahsiyetler olmaları, bize bu adların tanrı adları olmaktan ziyade Çingiz ve Amursana gibi büyük şahsiyetlerin, zamanla, destani bir şahsiyet olmaktan da öteye giderek göçebelerin muhayyilelerinde tanrılaşmış olduklarını göstermektedir.

Benim bildiğime göre, Çingiz adını ilk önce ilmi bir şekilde izah eden P. Pelliot olmuştur. O, Papa İnnocent IV'e Küyük Han'ın gönderdiği bir mektubun başında, diğer Mogol yarlıklarında da kullanılan şu başlangıç formülünü «منکو تنگری کوچندا» [13] aynen şu tarzda tercüme etmektedir «*Dans la force du ciel éternel, (nous), le Khan Océanique du grand peuple tout entier, notre ordre*». Tercemesi türkçe tercemesinin aynı olan bu türkçe formülün mogolcası mührün metnini teşkil ediyor: «*mongka t(ä)ngri-yin küçün-dür yakä monggol ulus-un dalai-in xan j(a)rli (i)x*».

Mogolcası *dalai-in xan* şeklinde olan *talui-nung xan* tabirini izah ederken P. Pelliot diyor ki; «İptidai fikre göre dünyayı saran okyanustur; Okyanus gibi hükümdar (*taluy-ning khan-souveraine océanique*) bu, okyanusun kıyılarına hâkim olan yani cihanşümül hükümdar demektir. M. Ramstedt [14] ve ben biribirimizden habersiz olarak burada *talui* (dalai) un oynadığı rolü, aynı şekilde «deniz» in oynaması icap eden Çingiz Khan adında Tingiz Khan'ın damaklaşdırılmış (*pallatalisé*) bir şekli ola-

kaydı de bunu teyit etmektedir: Naymanlara yakın olan *ككین* kavmi Padişahının adı Kadır Buyruk Han'dır; *Kadır*, yani büyük ve kahhar. Mogollar bu adı bilmediklerinden Kacı Han *كاجر خان* derler, ki eskiden Kadır yani kuvvetli idi [varak: 27 a]. Türkçenin tekâmülünde d-dh, d-t, y-c misalleri malûmdur.

[12] Potanin, *Oççrki S, - Zap Mongolii* IV, 225, 819.

[13] Bu formülün diğer bütün divan teşkilâtı gibi Mogollara Uygurlardan geçtiğinde şüphe yoktur. Bunun diğer an'aneler gibi biraz tadille Altın Ordu yarlıklarında da istimal edildiğini görüyoruz: «منکو تنگری کوچندا محمد رسول الله» [A. N. Kurat, *Yarlıklar ve Bitikler*, s. 64, Hacı Girey'in Tarhanlık yarlığı]. Aynı formülün İlhaniler tarafından da kullanıldığı onlardan bize intikal eden paralar ve yarlıg'lardan anlaşılıyor: *tängri-yin küçün-dür* (Mübarek Galip, *Meskûkât-i kadîme-i İslâmiye*. Kısım III, sahife 62). Paralar üzerinde Mogolca Uygur harfleriyle yazılan bu formül ilk önce A. Remusat tarafından okunmuştur. [gös. yer.].

[14] *Mogolica*, p. 25.

rak görmekte haklıyız. Damak sesleri önünde, mogolca ve türkçede, t-ç tebedülü hususunda misaller çoktur. Meselâ Çingiz'in büyük oğlunun adı olan Çuci'nin türkçe şekli Tuşi veya Toşi'dir [15]. İbn Batuta'nın Çingiz Khanın adını Tingiz xan olarak yazması ihtimal bir tesadüf değildir [16]. *Talui* unvanı XVII ci asrın ortasında Lhassa'daki Dalai-lama tarafından kabul edildiği vakit büyük bir talie mazhar oldu. Zaten malûmdur ki muadili olan tibetçe "rgya-mcho", (okyanus) unvanı bu tarihten önce birçok büyük lamaların isimlerinde bulunuyordu. Onüçüncü asrın başlangıcındanberi aynı suretin Çingizlilerin unvanlarına girdiğini müşahede ederken hayrete düşmemeliyiz» [17].

P. Pelliot'un tetkikini tekit ederek W. Kotwicz de : «Bu lâkabı yalnız *dalai-lama* unvanında tanımıyoruz; Dörbö'tlerin reisi de *Dalai khan* tesmiye ediliyordu. Müellif bu ismin etimolojisini Türk - Mogol kelimesi olan *tengiz* (tingiz - çingiz), deniz, kelimesine bağlamakta haklıdır. *Deniz* ve *okyanus* cihanşumüllüğe atfedilmiştir; bu Çin tesirinin bir neticedir; fakat Mogolistan'a ne zaman geçtiği malûm değildir» diyor [18].

Çingiz'in tingizden gelmiş olması hususunda P. Pelliot, Ramsted ve Kotwicz'in mutabık kaldıkları bu izah Macar türkiyatçısı L. Ligeti tarafından tamamiyle kabule şayan görülmemektedir. O umumiyetle t-ç tebedülü hususunda Pelliot'un fikrini kabul ediyor ve teyiden bazı misaller de veriyor. Fakat ona göre Tingiz'in bir unvan olduğu ve Çingiz şekline girdiği hususundaki tezin zayıf tarafları şunlardır: P. Pelliot'ya istinaden yalnız *qan* unvanını taşıyan [19] Çingiz'in adı eğer *Tingiz*'den gelmiş ise :

1) Eski mogol menşee efsanesinde meşhur bir göl adında (ihtimal Baykal gölü) Tengiz şekli nasıl kalabilir? Mogol hanedanının resmî tarihi olan *Yuan-chie*'nin 63 cü bahsinde niçin Hazar denizine *K'uan-tengiz* deniliyor [20]. Tengiz sözü deniz ve göl

[15] Bu husus için bir iki misal daha zikredeyim: Meselâ sıçgan kelimesi Türk lehcelerinde çıkkan - tuçkan - tuşkan şekillerinde telâffuz edildiği gibi kıpçak-kıpçak ve çağırmaq - kığırmaq şekilleri de vardır.

[16] Aybeg üd Devâdarî de eserini arapça yazmasına ve arap kaynaklarındaki şeklin Cengiz olmasına rağmen bunu Tingiz şeklinde yazdığını da büraya ilâve etmeliyim.

[17] Pelliot, *Les Mongoles et la Papauté* (R. de l'Orient Chretien, 1922-3, No: 1-2

[18] W. Kotwicz, *Rocznik Orientalistyczny*, II. P. 278

[19] Pelliot, *T'oung pao*, 1930 XXVII, P. 25.

[20] Pelliot, *J. Asiatique* 1920, I. 166.

manasında olmak üzere, umumiyetle, mogolcada mevcuttur; ve XIII cü asırdan itibaren Kiragos'ta *tengez* şeklinde bulunur.

II) Eğer eski *tengiz* faraziyesinin mogol şeklinde *ti-çi* tebedülü mevcutsa niçin *z-r* tebedülü yoktur, ki biz onu macarca deniz manasına gelen "*Tenger*," kelimesine dayanarak bekleyebilirdik. Bütün bunlara tatminkâr cevap olmadığı takdirde Çingiz isminin şayanı kabul izahının bulunmadığını kabul etmemiz icap eder [21]

Kaynakların verdiği etimojiler daha o zamanlarda Çingiz'in *Tingiz* ile münasebeti olup olmaması hakkında bir fikrin mevcut olmadığını ve her halde bu münasebetin erkenden onutulmuş olduğunu gösterir. Fakat bu etimolojilerin nisbeten muahhar olduğu ve bizzat türk-mogol kültürüne yabancı kimseler tarafından yapıldığı nazarı itibara alınabilir. Timuçin, *Tingiz* unvanını alırken, ihtimalki, onun (Türk-Mogol an'anesine uygun olarak) hükümdarlara mahsus bir unvan olduğu düşünülmüş ve hakiki manasına (deniz) dikkat edilmemiştir. Çingiz'in *Tingiz*'le münasebeti erkenden unutulmuş ise, türkçeden geçmiş gözüken *tingiz* (deniz) kelimesinin Mogollar arasında çok alışılmamış bir kelime olması da bir sebep olabilir. Nitekim İbn Mühennâ lügatinde mogolca deniz manasında *tingiz* gelimesi değil, *Navur* ۛ kelimesi verilmektedir [22]. Bunlar yanında Aybeg ve İbn Batuta'nın bunu birbirinden ayrı olarak *Tingiz* imlâsiyle yazmaları herhalde bir tesadüfe atfedilemez. İhtimal ki Çingiz - *Tingiz* münasebeti bazı muhitlerde unutulmuş ve *Tingiz* şekli de kullanılmıştır. Bu hususa dair türkçede misallerin eksik olmaması karşısında L. Ligoti gibi fonetik hadiseleri kat'i bir kanuna bağlamak müşküldür. *Tingiz* adının Çingiz olmasıyla bazı mogol kaynaklarında bir bakiye halinde olan *tingiz* (deniz) in de mutlaka çingiz olması icap etmese gerektir. Nitekim *Vladimirtsova* da mogolcanın «t» leri «ç» etmesine istinaden *börçegin*, *otçegin* kelimelerini *böri* + *tegin* ot + *tekin* olarak izah etmektedir (Z. Velidi Togan, mezkûr eser, s. 17).

Çingiz Han'ın unvan olarak yalnız *qan* (han) unvanını taşımış olması onun *Tingiz* ad veya unvanını taşımış olmasına mâni değildir. Zira, evvelâ bu iki unvan birbirinden farklı mahiyettedir. Bu islâm kükümdarlarının sultan, melik, emir.. gibi unvanlar yanında kullandıkları diğer unvanlara benzer (meselâ *Gazneli Mahmud'un Yemîn üd Devle*, *Seyt üd Devle* unvanı adı yerine geçerek sultan unvaniyle birlikte kullanıldığı malûmdur). Bundan

[21] L. Ligeti *Dzsingizt khân*, Nyk, XLVIII, 2 f., s. 338-341

[22] İbn Mühennâ lügati, s. 217.

başka Çingiz'in bu adı alışı keyfiyeti tamamiyle eski Türk teamülünün bir neticesidir. Bu teamüle göre Kağan olan ve büyük bir zafer kazanan zat yeni bir hükümdarlık adı alır ve onunla şöhret bulur. Gök Türk bitik taşlarının (kitabe) kaydettiği adlar, hükümdarların asıl adları değil, kağanlık adları olduğu anlaşılıyor. Meselâ Gök Türk devletini ikinci defa kuran zat bitiktaşlarında İlterer (İlteriş) adıyla zikredildiği halde Çin kaynakları bu zatı Kutlug adıyla anarlar. Halbuki İlterer'in bir unvan olduğu sarihdir (il deren, il toplıyan?). Keza kitabelerde isimleri geçen Kül Tekin ve Bilge Han adlarının hakikatte birer unvan oldukları hususuna temas edeceğiz.

Biz, P. Pelliot ve W. Kotvicz'in fikirlerini tekiden ve bir cihetten de bunlara istinaden, aynı veçhile Köl (göl)'ün de Türkler arasında ad ve ünvan olarak kullanılmış olduğunu ileri süreceğiz. Kâşgarlı Mahmud Uygur hanlarına mahsus bir unvanı izah ederken: «وكان خان ايريسى «كول بلكا خان» و معناه عقله كالقدير. واما يشبه بمنافع الماء كثرة و ارکن سوف: الماء مستنقع» diyor [23]. Mahmud Karluk reislerine verilen bir unvandan da bahsederken: «وكل شى مجتمع كذلك ومنه يلقب اكابر قراقى «كول ارکن» معناه ان عقله مجتمع كاندیر المتلى yani *İrkin suw*: toplanmış su, keza her toplanan şey. Karluk reisleri bununla telkıp edilir. Köl Erkin manası aklı dolu bir göl gibi toplanmış demektir» diyor [24]. Filhakıka Mahmud'un zikrettiği bu unvanın Uygur hükümdarları tarafından kullanılmış olduğunu biliyoruz. 745 yılında Basmilleri mağlûp eden Uygur hükümdarı Kutluğ Boyla, bu muvaffakiyetten sonra ünvanını Kutluğ Bilge Kül Kağan şekline ifrağ etmişti [25]. Verdiği malûmatı kısmın *Cami'üt Tevarikh*'ten [26] alan Ebulgazi de Uygurlardan bahsederken diyor ki: «Uygurlar Mingu namında birini padişah yapıp İlterer lākabını verdiler. Dokuz Oğuzlar da kendi uruklarından «Köl İrkin» lākabı ile birini padişah yaptılar. Bunlardan sonra Uygurlardan başkaları tahta çıkınca onlara da İlterer, Köl

[23] Divan, I, 358.

[24] Divan, I, 99.

[25] A. Caferoğlu, *Tukiyu ve Uygurlarda han unvanları* (Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, 110).

[26] «اورا ایل ایلدز لقب نهادند و یکی دیگر بکفایت موصوف از قوم اوزبند و اورا «کول ارکن» لقب نهادند (Cami'üt Tevarikh, varak, 28 b).

İrkin derlerdi; sonraları ise İdikut dediler [27] Diğer taraftan *Câmi'üt Tevarikh Navur Buyruk* adında bir Tatar padişahından bahseder, ki bu, yalnız tingizin değil, mogulca tercemesi olan *Navur* (deniz) un da aynı mahiyeti haiz olması ihtimalinin mevcut olduğunu hatırlatmaktadır [28]. Mahmud'un *terkin suw* ترکن سوف : toplanmış su ve *Terkin sü* ترکن سو toplanmış asker [29] diye verdiği kayidleriyle yukarıda verdiğimiz izahatı gözönüne getirince Türk melikelerine verilen *Terken* unvanını da bu telâkkilerin bir mahsulü saymak icap ediyör.

Yukarda verdiğimiz malûmata dayanarak Uygurlarda geçen ve *Kül* şekliyle tesbit edilen unvanla *Kül Tegin* adıyla maruf olan Gök Türk hükümdarının adının (veya unvanının) *Köl* (göl) kelimesiyle izah edileceğini ve buna göre imlâsının düzeltilmesinin gerektiğini artık söyleyebiliriz. Zaten Gök Türk ve Uygur alfabelerinde «ö» ve «ü» sesleri ayırt edilemediğinden *Kül* olarak okunan bu kelimeyi *Köl* olarak okumanın, alfabe bakımından, bir mahzuru olamayacağı malûmdur. Bundan başka eğer Uygurhanının ünvanı *kül* şeklinde telâffuz edilmiş ve başka manası bulunmuş olsa idi, her halde, Mahmud onu *köl* kelimesine bağlayamaz ve onunla izah edemezdi. Zira unvanın Mahmud zamanında yaşadığı ve telâffuzunu işittiği muhakkak gibidir. Bundan başka, burada unvanların, hususiyle bu unvan, teşekkülünde amil olan Türk telâkkisini nazarı itibara alırsak meseleyi daha kolay anlamış oluruz. Mahmud'un zikrettiği diğer bir kayıt te bu hususta nazarı dikkatimizi celbe lâyaktır. O diyor ki kâfirler (yani müslüman olmıyan Türkler) göke Tengri derler; keza gözlerinde büyük gözüken her şeye de Tengri derler; bundan dolayı büyük dağ ve büyük ağaçlara da Tengri derler ve bu gibi şeylere taparlar. Bu münasebetle âlime Tengriken تنگريکان derler [30]. Gök (tengri), yüksekliği, enginliği ve namütenahiliği temsil ettiği için Allah (Tanrı) nında

[27] *Şecere-i Türk*, 43—44 (R. Nur Tercemesi). İdikut, İduk kut, Basmillere mahsus bir unvandır; Uygurlar Şarkî Türkistan'a geldikten sonra bu unvanı aldılar. Çin Mogollarında her büyük kabiledede bir *T'ai-chie* vardı. Bu *Yi-li-kin*'den sonra mevki alıyordu, ki Pelliot bunun eski türk-mogol unvanı olan *İrkin* veya *Erkin* olması ihtimalini ileri sürüyor (T'oung Pao, XXVII, 44). *Şecere-i Terakimedede* geçen Kayı Hanın oğlu Tuman da han olunca *Köl Irki* كؤل ايركى unvanıyla adlandı (32 a T. D. K, Fotokopî neşri).

[28] [varak 24 b]. ودرآن عهد سرور پادشاهان تاتار شخص بود که اورا «ناوور بو-روق خان» میگفتند

[29] *Divan*, I, 369 *Terken* unvanı hakkında yazdığımız bir makaleyi yakında neşredeceğiz.

[30] *Divan*, III, s. 279.

adı olmuştur ve malûm olduğu üzere Allah manası da muahhar-
dır. Hiong-nu'larda hükümdarın Tanju (Tanrı kelimesinin çince
transkripsiyonu) unvanını alması da hakimiyete ve menşesine atfe-
dilen bu telâkkinin bir neticesidir. İhtimal ki bu adın (Tanrı) Allaha
tahsis edilmesi ve dini telâkkilerin inkişafı üzerine Hiong-nu-
lardan sonra artık hükümdarlar bu unvanı kullanmaz olmuşlardır.
Maamafih Uygur hükümdarları bunu kullanmağa devam etmiştir.
Hükümdarın hakimiyetinin şumülü ve kudreti, aynı içtimai tasav-
vurlarla, enginliği ve genişliği temsil eden «deniz» e benzetilme-
si, garip görülemez. İptidai zihniyete göre denizle gök arasında
enginlik ve renk bakımından bir münasebet vardır. Türk lehçele-
rinde sık sık vuku bulan R-Z tebedülü gözönüne getirilecek olursa
tengiz ile *tengir* (tengri) kelimelerinin bir menşee ircaı mümkün
olabilir. Bugün macarlar *deniz*'e eski bir türk kelimesi olan *Ten-
ger* adını vermektedirler. *Nemeth* te haklı olarak Bulgarca mu-
tasavver şeklini *Tenggir* olarak göstermektedir [31]. Binaenaleyh
Kotwicz'in dediği, hükümdarın hâkimiyetinin denize benzetil-
mesi keyfiyetini, mutlak surette Çin tesirine atfetmek doğru ol-
masa gerekirdir. Bugün bile çok âlim ve geniş bilgili adamlara
mutabahir, derya gibi adam... gibi sıfatlar verdiğimizizi düşünürsek
meselenin mahiyeti daha kolay aydınlatılmış olur. Eski Osmanlıca-
da kesif ağaçlı yerlere *ağaç denizi* denilmesi de bu teşmilinin bir
neticesidir. Mahmud'un kaydettiği veçhile âlime Tengriken
denilmesi de bu telâkkinin bir neticesinden başka bir şey olamaz.
Arapça deniz manasına gelen *kamus*, *okyanus* kelimelerinin bü-
yük lûgatlara âlem olması bu düşünüşle kabili izahdır. P. de Co-
urteille ve Şeyh Süleyman'ın Çağatay lûgatlarına göre deniz
manasında olan *Talay* kelimesi *dala*, *talay* şekliyle deniz, bü-
yük göl ve askerın maaşını vermeğe mahsus bir memuriyet mânâ-
nâsını muhafaza etmektedir. Türk ve Mogollarda unvanların ad-
laştığına dair birçok misallerin bulunduğu ve Tingiz adının da
muhtelif zaman ve mekânlarda şahıs adı olarak kullanıldığı na-
zarı itibara alınabilir.

Bu izahlardan sonra Køl bilge ve Køl İrkin kelimeleri
hakkında Mahmud'un etimolojisini âmiyane telâkki etmekte hak-
kımız yoktur. Barthold'un, Uygur hakanının mezkûr unvanı
hakkında Mahmud'un izahını zamanındaki manayı (göl manasını)
düşünmüşeski manasını nazarı itibara almamış ve bir halk iştikakı
tarzında telâkki etmesi her halde varit olamaz [32]. Tetkikimizin

[31] Türklüğün Eski Çağı, Ülkü, sayı, 88, s. 806.

[32] Türk Tarihi Hakkında Dersler, 81, 111.

neticesi, Çingiz adının tingiz (deniz) ile münasebetini teyit etmiş oluyor; Binaenaleyh Gök Türk ve daha sonraki Türk hükümdarlarındaki teamüle uygun olarak Timuçin'in hükümdar olunca aldığı unvandan hâsıl olmuş bir isim olduğu kabul edilebilir. Zaten *Câmi'üt Tevarikh* te bunun bir unvan olduğunu tasrih ediyor [33]. Bundan başka mezkûr kaynak Küçlük Han münasebetiyle Türk ve Mogollarda her hükümdarın padişah olunca ana ve babasının koyduğu addan başka bir namı bulunur; diyor ki mevzuumuzu aydınlatmak bakımından mühimdir [34].

İslâm kaynaklarının «*Hanlar Hanı*, manasını verdikleri, Pelliot ve Kotvicz tarafından da aşağı yukarı aynı mana verilen (Cihanşumül-*Universel*) Kara Khı tay hükümdarlarının taşıdıkları «Kür Khan» unvanındaki «Kür» sözünü Barthold bir R-L tebadülü ile Kül sözüyle aynı menşee bağlamak istemektedir [35]. R-L tebadülü hususunda Divanda da kayıt bulunduğu gibi [36] semantik bakımdan da bir yakınlık mevcut ise de bizce Kür unvanının, şimdilik Kö l ile münasebeti müphem görülüyor.

[33] ولقب او چنگکوز خان نهادند (Varak 61 b).

[34] در قدیم الزمان نام کوچلوک با بوریوق خان بودی ومعنی کوچلوک خان پادشاه قوی وعظیم..... واین بر [34] سبیل حکایتست وائرا بوریوق میکفته اند معنی آنست که فرمان دهند، وهرآینه هر پادشاهی را از ایشان ناموردیگر (Varak 26 b).

[35] T. T. H. (Dersler, III.)

[36] Divan, I, 34.